

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ

У статті представлено короткий опис як самого поняття агресивності та її природи, так і її структури, видів і форм прояву; також визначені психологічні особливості підліткового віку та причини агресивної поведінки і фактори, що впливають на прояв агресивних реакцій у підлітків.

Ключові слова: агресія, агресивність, підліток.

Постановка проблеми. Останнім часом все більший інтерес, а разом з ним і тривогу дослідників і практиків викликає стрімке зростання рівня агресивності підлітків. Сучасні засоби масової інформації також акцентують увагу на цій проблемі. Все частіше з'являються повідомлення про випадки проявів підліткової агресивності. Що ж є причиною цієї тенденції?

Перебудова нашого суспільства, пов'язана з переходом на ринкові відносини, призвела не лише до економічних та політичних змін, а й до змін моральних норм, поведінки людей та особливо молодого покоління. Схильність до агресивних проявів особливо велика у дітей і підлітків. Про це свідчить підвищення рівня дитячої злочинності, конфліктів та фактів агресивної поведінки. Шкільні психологи, батьки, педагоги констатують: у дітей та підлітків зростає асоціальна спрямованість поведінки. Молодь стала вразливішою та агресивнішою. Тому однією з актуальних проблем, яка постає сьогодні перед психологами та педагогами є проблема агресивності підлітків. Психологи-дослідники дедалі більше уваги приділяють вивченню самого феномена агресії, агресивних проявів і тенденції поведінки, питань профілактики агресивності.

Невипадково вивченням цієї проблеми займалися такі провідні вітчизняні та зарубіжні вчені, як А. Бандура, А. Басс, Л. Берковіц, Д. Зілманн, К. Бютнер, Р. Берон, Д. Річардсон, З. Фрейд, К. Лоренц, Д. Доллард, А. О. Реан, С. А. Белічева, А. Є. Лічко, В. М. Мясіщев, Л. М. Семенюк, Б. І. Кочубей, О. В. Новикова, А. М. Прихожан, Н. А. Дубінко, І. С. Кон, А. К. Осницький та інші.

Тож, вибір теми нашого дослідження «Психолого-педагогічні причини виникнення агресивності підлітків» зумовили висока значущість, актуальність, поява нових чинників, що провокують агресивні реакції та великий попит суспільства на нові шляхи та методи попередження і подолання проявів підліткової агресії.

Мета статті – виявити умови та причини виникнення агресивних проявів у дітей підліткового віку.

Виклад основного матеріалу. Слово «агресія» має коріння у латинській «adgradis» («ad» – «на», «gradis» – «крок»), тобто наступати. Щоб глибше зрозуміти сутність понять «агресія», «агресивність», ми розглянемо декілька словникових визначень. Тлумачний словник сучасної російської мови С. І. Ожегова дає наступне визначення: «агресія – це відкрита неприязнь, що викликає ворожість» [1, с. 4]. Словник практичного психолога дає таке визначення агресії та агресивності: «Агресія – це індивідуальна, або колективна поведінка, або дія, спрямована на спричинення фізичної або психологічної шкоди, або навіть знищення іншої людини або групи. Основними формами агресії є агресія реактивна, агресія ворожа, агресія інструментальна та аутоагресія. Готовність до агресивної поведінки розглядається як стала особистісна риса – агресивність» [2, с. 8, 9]. Психологічна енциклопедія так визначає це поняття: «Агресивність (лат. aggression, від aggredior – нападаю) – ситуативний стан, який характеризується афективними спалахами гніву чи злоби та імпульсивними проявами поведінки, спрямованими на об'єкт фрустрації, що став причиною конфлікту» [3, с. 10]. Скорочений психологічний словник дає визначення агресивної поведінки, як «специфічної форми дій людини, які характеризуються демонстрацією переваги у силі або використанням сили стосовно іншої людини чи колективу, яким суб'єкт намагається спричинити шкоду» [4, с. 245].

Таким чином, попри деякі розбіжності у визначеннях агресії та агресивності, у більшості словників як загальних, так і спеціалізованих психологічних, ми можемо так узагальнити визначення агресії: «агресія – це будь-яка форма поведінки, націлена на образу або спричинення збитків іншій живій істоті, яка не заслуговує на подібне звертання».

Розглянемо більш детально поняття агресивності та причини виникнення агресивної поведінки у працях вітчизняних та зарубіжних науковців.

Зокрема, досліджуючи феномен агресії, Л. М. Семенюк зазначає, що у буквальному

сенсі цього слова – це є напад за власною ініціативою з метою захоплення. Разом з тим, це й той стан, що може містити у собі не тільки прямий напад, але й погрозу, бажання напасти, вороже ставлення [5, с. 16]. Значення понять «агресія» та «агресивність» розрізняються багатьма дослідниками. Якщо агресія пояснюється як процес або дія, що має специфічну функцію та організацію, то агресивність розглядається або як конкретний стан людини, або як певна особистісна структура, яка є компонентом більш складної структури психічних властивостей людини. Н. Д. Левітов запропонував вивчати й досліджувати агресію як психічний стан, вирізняючи пізнавальну, емоційну та вольову її складові [6, с. 25]. А. О. Реан передбачає під агресивністю «властивість особистості, що виражена у готовності до агресії відносно іншої людини [7, с. 10, 38].

Інші автори, даючи визначення агресії, прагнуть зробити це на основі вивчення тих, що піддаються об'єктивному спостереженню і зміні явищ, найчастіше актів поведінки. Наприклад, Р. Уїлсон визначає як фізичну дію або загрозу такої дії з боку однієї особи, які обмежують свободу або генетичну пристосованість іншої особи [8, с. 15, 46]. Подібним чином визначає агресивну поведінку і А. Бандура: агресія – це не завжди цілеспрямована реакція одного індивіда, що наносить іншому індивідові фізичний або моральний збиток [9, с. 7, 24].

Друга група визначень, навпаки, виходить з позиції активності суб'єкта. Д. Доллард, наприклад, визначає агресію як навмисну дію, направлену на спричинення шкоди певному організму або іншому організму, що його заміщує [10, с. 36; 11, с. 8], Л. Берковіц визначає як намір ранили або заподіяти збиток іншому [12, с. 55].

Таким чином, визначення агресії та її природи, зроблені як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками, які наявні у даний час, не є вичерпними, такими, що охоплюють всі грані цього багатобічного явища. Але, попри розбіжності в інтерпретації агресії, ідея спричинення збитку (шкоди) іншому суб'єктові (об'єкту) присутня практично у всіх авторів.

Структура, види і форми прояву агресивності. Для того, щоб мати якомога точніше уявлення про агресивність та різноманітність її проявів, ми розглянемо узагальнену структуру агресивного прояву, яку подають у своїх роботах Н. Д. Левітов, А. К. Осницький:

За спрямованістю:

- агресія, направлена зовні;
- аутоагресія – направлена на себе.

За метою:

- інструментальна агресія;
- ворожа агресія.

За способами виразу:

- фізична агресія;
- вербальна агресія;

За ступенем вираження:

- пряма агресія;
- непрямая агресія.

За наявністю ініціативи:

- ініціативна агресія;
- оборонна агресія [13, с. 25; 14, с. 12].

Згідно з теоретичними засадами Б. Г. Ананьєва, Т. Н. Курбатова виокремлює структуру агресії відповідно до рівнів психологічної організації людини: індивідний, суб'єктно-діяльний й особистісний рівень агресії [15, с. 68].

У виконанні задачі оцінювання агресії, на наш погляд, доцільно звернутися до структурних моделей агресії Фромма, який розглядав два різних види агресії: «злоякісну» – «пристрасть до абсолютного панування над іншою живою істотою та бажання руйнувати» і «доброякісну» – «поведінка, пов'язана з обороною і з відповідною реакцією на погрозу». Частіше спостерігається доброякісна агресія, що представлена псевдоагресією і оборонною агресією. До псевдоагресії відносяться такі види, як ненавмисна агресія та агресія як самоствердження [16, с. 45].

Цікавою є класифікація агресивної поведінки А. Басса. Це – три дихотомії: фізична – вербальна, активна – пасивна, спрямована – неспрямована. Слід зазначити, що цією класифікацією багато дослідників користуються дотепер [17, с. 19].

Як бачимо, в основі класифікації видів агресії лежать такі причини агресивності: з одного боку, агресивність у поведінці пов'язана з анатомо-фізіологічними особливостями цього віку, тобто біологічними причинами. З іншого боку, розрізняють соціальні причини агресії, які привертають великий інтерес з боку психологів, психотерапевтів, психіатрів.

Тому, при подальшому розгляді видів та форм агресивності, притаманних підлітковому віку, слід враховувати як біологічні, так і соціальні причини агресії. Таке явище, як ненавмисна агресія, є досить розповсюдженою формою прояву агресивної поведінки, особливо у молодшому підлітковому віці. Визначається як випадкове завдання шкоди людині [18, с. 3-5]. Особливе місце займає агресія як спроба самоствердитися. Вона проявляється у знаходженні свого місця у групі (з одного боку, цінується групою, а з іншого боку – дає почуття захищеності й права на безкарність з боку тієї ж групи); і у спілкуванні з дорослими (батьками, учителями). Специфічна особливість оборонної агресії у тому, що вона супроводжується гнівом. А гнів – це реакція дитини на порушення значущої для неї системи вітальних цінностей (які для кожного можуть мати свої специфічні риси) [19, с. 68].

Саме з намаганням підлітка знайти своє місце у соціумі можна розглядати ще один вид підліткової агресії – інструментальна агресія, що має на меті: забезпечити, дістати те, що необхідно або бажано [20, с. 78; 21, с. 89].

Також необхідно підкреслити, що більшість дослідників, таких як Е. Фромм, А. Басс, С. Фешбах, агресію трактують більш як негативне, деструктивне явище. Однак не можна не визнати, що агресія може виконувати й позитивну функцію. Так, деструктивний компонент активності підлітка є необхідним у спорті, у творчій і деяких інших видах діяльності. А для того, щоб визначитись в якому напрямку слід використовувати позитивну сторону агресивності, потрібно зрозуміти, як пов'язані між собою психологічні особливості підліткового віку та прояви агресивності підлітків.

Виходячи з вищевикладеного, ми розуміємо, що вірно визначений вид агресії може значно полегшити спілкування з агресивним підлітком, а також виявити приховані аспекти його агресивної поведінки.

Психологічні особливості підліткового віку. Підлітковий вік пов'язаний з перебудовою всього організму дитини, зумовленою насамперед статевим дозріванням. Активізація діяльності як статевих, так і інших залоз внутрішньої секреції спричинює інтенсивний фізичний, фізіологічний та психічний розвиток.

На думку Л. С. Виготського, важливим психічним новоутворенням підліткового віку є розвиток довільності всіх психічних процесів, спричинений передусім новими, більш високими вимогами до них з боку навчальної діяльності. Підліток вже у змозі самостійно організувати свою увагу, пам'ять, мислення, уяву, певною мірою регулювати власні емоційно-вольові процеси тощо. Досконалішими стають гальмівні процеси. Інтенсивно розвивається друга сигнальна система. Все це знаходить своє вираження у розумовій активності підлітка, зростанні контрольної діяльності кори великих півкуль стосовно підкірки тощо.

З розвитком довільності психічних процесів безпосередньо пов'язане таке найважливіше новоутворення підліткового віку як самосвідомість. Самосвідомість підлітка характеризується перед усім почуттям дорослості. Тобто підліток вже має свідомо контролювати свою поведінку [22, с. 54, 117].

Але наряду з цим підлітки підвищено збудливі, їх поведінка нестійка, імпульсивна, дії часто нестримні, безконтрольні, неадекватні стимулам [23, с. 48]. Тому, на фоні нестабільного емоційного стану, ускладненого дією зовнішніх чинників, можливі спалахи підліткової агресивності.

Відповідно до теоретичних положень Л. С. Виготського і Л. І. Божович, одиницею соціальної ситуації розвитку особистості, де нерозривно пов'язані психічні особливості дитини і соціальне

середовище, є переживання, які відображають актуальні потреби дитини і рівень їх задоволення. У силу того, що у критичні періоди розвитку змінюються провідні переживання дитини, перебудову системи переживань можна вважати критерієм кризи психічного розвитку. Саме з такою перебудовою ми зустрічаємось у підлітковому віці [23, с. 59, 125]. Також слід зазначити, що провідною діяльністю у підлітковому віці є міжособистісне спілкування, яке може стати приводом для підліткових переживань, виступати причиною для виникнення негативних відчуттів [22, с. 52, 97].

Отже, підлітковий період – це надзвичайно складний етап психічного розвитку, при характеристиці якого слід мати на увазі ряд обставин. З одного боку, по рівню та особливостям свого психічного розвитку підлітки ще не повністю вийшли з дитинства; з другого, – вони вже стоять на порозі дорослого життя, в їх поведінці реально виражається спрямованість на дорослі форми взаємин та ставлень. Оце перепуття і стимулює непередбачувану поведінку то ще дитини, то вже дорослого.

Розглянемо причини агресивної поведінки і фактори, що впливають на прояв агресивних реакцій у підлітків.

Виявити джерело агресії підлітка, механізми виникнення й закріплення його агресивних реакцій дозволяє знання факторів, що сприяють виникненню агресивних реакцій у підлітковому віці, а це дає змогу надалі будувати більш ефективні психокорекційні й психопрофілактичні програми з їхнім обліком.

Дослідники, які вивчали у своїх працях чинники агресивності, такі як З. Фрейд, Д. Доллард, А. Бандура та ін. виділяють демографічні, індивідуально-психологічні та соціально-психологічні фактори, які напряму або опосередковано впливають на виникнення та особливості проявів агресії. Слід звернути увагу на те, що переважна більшість цих чинників має відношення до вже відомих факторів агресивної поведінки (прояви насильства у сім'ї, вплив асоціальних субкультур, характерологічні особливості).

Одним з головних чинників набуття підвищеної агресивності у підлітків вважаються вади сімейного виховання, а також спостереження за моделями агресивної поведінки інших у реальному світі або у кіно та телеекранах, комп'ютерних іграх. Важливу роль у зародженні та формуванні готовності людини до агресії, а також у її реалізації відіграють і ситуативні чинники, такі як: кліматичні умови, температурний режим навколишнього середовища, підвищений рівень шуму, великі скупчення людей, неприємні запахи та тіснота у приміщеннях, відчуття дискомфорту, зазіхання та утиск особистого простору, ворожість соціального середовища, стресові ситуації, біль, очікування реакції помсти на власні агресивні дії, вживання алкогольних напоїв, сексуальне збудження.

Як характерологічні фактори, які спричиняють підвищення рівня агресивності, розглядають такі: підвищену ворожість та подразливість, завищений рівень тривожності та депресії, збільшену реактивну емоційність, негативно забарвлену афективність, перевищену самооцінку, деякі особливості мотиваційної сфери, низький рівень розвитку інтелектуальних здібностей, антисоціальну спрямованість особистості, заздрисність, схильність до приписування оточуючим агресивних намірів та ін. [24, с. 42, 75].

Висновки. Як бачимо, психологічні зміни, які відбуваються у підлітковому віці, мають величезний вплив на виникнення проявів агресії у підлітків. Завдяки стрімкій перебудові психічних процесів, особистість підлітка зазнає значних перетворень. Підлітковий вік – це період протиріч, а разом із ними виникають «сплески» агресії.

Проаналізувавши літературу з даної проблеми, ми можемо констатувати, що тема агресії та агресивної поведінки підлітків досить складна та багатогранна: у ній беруть участь і соціальні, і психологічні, і середовищні фактори та особистість підлітка, зокрема його спосіб сприймання оточуючих людей, ситуацій, власних проблем, особливості мотиваційних підходів, система життєвих цінностей, життєвий досвід, способи подолання труднощів та багато іншого.

Література:

1. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. М.: АЗЪ, 1995. 782 с.
2. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. Минск: Харвест, 1997. 800 с.
3. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. К.: Академвидав, 2006. 424 с. (Енциклопедія ерудита)
4. Психологический словарь / под ред. В. В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. М.: Педагогика, 1983. 448 с.
5. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. М., 1996. 216 с.
6. Левитов Н. Д. Психологическое состояние агрессии. Вопросы психологии. 1976. № 6.
7. Реан А. А. Социальная педагогическая психология. СПб: Питер, 2000. 416 с.
8. Уилсон Р. Психология эволюции. К., 1998. С. 62-86.
9. Бандура А. Теория социального научения. / перев. с английского под редакцией Н. Н. Чубарь. СПб: Евразия, 2000. 320 с.
10. Андреева Г. М., Богомолова Н. Н., Петровская О. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы: учебное пособие для вузов. М.: Аспект Пресс, 2001. 288 с.
11. Dollard J. Frustration and Aggression. New Haven, 1939.
12. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. СПб: Прайм-Еврознак; Нева; М.: Олма-Пресс, 2002. 510 с.
13. Левитов Н. Д. Психологическое состояние агрессии. Вопросы психологии. 1976. №6.
14. Осницкий А. К. Психологический анализ агрессивных проявлений учащихся. Вопросы психологии. 1994. № 3.
15. Курбатова Т. Н. Структурный анализ агрессии. Б.Г. Ананьев и ленинградская школа в развитии современной психологии. СПб, 1995. С. 27-28.
16. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / пер. Э. М. Телятниковой. Москва: АСТ, 1994. 640 с.
17. Басс А. Психология агрессии. Вопросы психологии. 1967. №3.
18. Дубинко Н. А. Влияние когнитивных процессов на проявление агрессивности в детском возрасте. Вопросы психологии. 2000. №1.
19. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми. М., 1991. С. 39-80.
20. Кочубей Б. И. Эмоциональная устойчивость школьника. М.: Сфера, 1998. 96 с.
21. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. М.: МОДЭК, 2000. 304 с.
22. Абрамова Г. С. Возрастная психология. Учеб. пособие для студ. Вузов. 4-е изд., стереотип. М.: Академия, 1999. 672 с.
23. Выготский Л. С. Собр. соч. в 6 т. Т. 4. М., 1984. 432 с.
24. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми. М., 1991. С. 39-80.

Сироха Л. В. Психолого-педагогические причины возникновения агрессивности подростков

В статье представлено краткое описание как самого понятия агрессивности и ее природы, так и ее структуры, видов и форм проявления; также определены психологические особенности подросткового возраста и причины агрессивного поведения и факторы, влияющие на проявление агрессивных реакций у подростков.

Ключевые слова: агрессия, агрессивность, подросток.

Sirokha L. V. Psychological and pedagogical reasons for the emergence of adolescent aggression

The article presents a brief description of the very concept of aggressiveness and its nature, as well as its structure, types and forms of manifestation; Also defined psychological peculiarities of adolescence and causes of aggressive behavior and factors influencing the manifestation of aggressive reactions in adolescents.

Key words: aggression, aggression, adolescent.